

همه دست اندرکاران علوم و معارف اسلامی دریافته اند که آموزش و پژوهش و تألیف و تبلیغ علوم اسلامی نیاز جدی به بازبینی راهکارهای موجود و انتخاب راه نوینی برای هم گام شدن با دانش روز دارد.

پژوهشگران، استادان، دلسوزان و فرهیختگان، از به هم ریختگی و نابه سامانی در امر چینش اطلاعات و رشد نیافتگی این حوزه سخت رنج می کشند. این که استادی در دانشگاه یا حوزه و یا دانشجویی و طلبه ای برای دست یافتن به اطلاعات مورد نیاز خویش، ناچار است ساعت ها و گاه روزها وقت صرف نماید و گاهی هم از رسیدن به مطلوب ناکام می ماند، حاکی از این است که بخش درخور توجهی از عمر گرانبهای این عزیزان به هدر می رود تا ابتدایی ترین ابزار کار خود را به دست آورند.

در حقیقت می توان گفت یک حالت گنجی در سر راه هر پژوهشگری وجود دارد که رقم قابل توجهی از زحمت های وی را به صورتی ناپیدا در خود هضم می کند.

وقتی که یک محقق می داند اطلاعات مورد نیازش در همان منابع در دسترس وی وجود دارد، ولی پیدا کردن آن ها هم وقت زیادی به خود اختصاص می دهد و هم سختی حاصل از این کار به صورت مانعی سر راهش خود نمایی می کند، بخش قابل ملاحظه ای از نیروی وی را تحلیل می برد و سنگینی آن تا پایان راه با او خواهد بود.

در حالی که شاید همان اطلاعاتی که او در پی آن است و می خواهد بدان دست پیدا کند، یا حتی بالاتر، به وسیله ابزارهای امروزی و پیشرفته، در کمترین فرصت ممکن او را در برابر انبوهی از اطلاعات قرار می دهد.

دریغ این که اینک کتابخانه های بزرگ فرهنگ اسلامی، همچون انباری نامنظم و درهم ریخته است و توان تغذیه کافی و

نقش آفرینی

اصطلاح نامه

علوم اسلامی (فقه)

در اطلاع رسانی

ساختاری

محمدهادی یعقوب نژاد

به موقع تشنگان زلال کوثر زلال وحی را ندارد، زنگ خطری است که در گوش همه علاقه مندان فرهنگ اسلامی به صدا در آمده است و بار سنگین مسئولیتی بزرگ را بر دوش پاسداران مرزهای عقیدتی، فکری و حقوقی و اخلاقی می نهد.

از پس این دریغ، آرزو این است که بتوانیم این دانش ارزشمند و میراث گران سنگ پیشینیان را از چنبره کهنگی آزاد نماییم و با ابزار روز و دانش نوین و کسار آمد، درهم آمیزیم. باشد که در آینده نزدیک این امر تحقق پیدا کند و نسیم امیدوار کننده ای باشد بر دل های دردمندان دین، و پاسداشت دستاورد سال ها تلاش عالمان بزرگ اسلام.

بررسی وضعیت اطلاع رسانی در علوم اسلامی

در گذشته، مهم ترین و بهترین ابزار برای اطلاع رسانی، ایجاد و تأسیس کتابخانه ها بود. وقتی که نگاهی به روزها و سال های آغازین تمدن اسلامی می کنیم، می بینیم پیش از اسلام هنوز هیچ فرهنگی به این فکر نیفتاده بود که چنین کار سترگی را در برنامه خویش قرار دهد. در یک بررسی اجمالی در می یابیم که تأسیس و گسترش کتابخانه ها در پهنه گیتی برای نخستین بار از ملت های شرقی به ویژه از سرزمین های اسلامی آغاز گردیده است. این که این نوع نگرش در اروپا وجود نداشت، جای تردید ندارد.

برای نمونه، گفته می شود که در روزگاری که اسپانیا به دست مسلمانان بود، کتابخانه «الحاکم» اندلس بیش از ۶۰۰ هزار جلد کتاب داشت.

جای اغراق نیست اگر بگوییم زمانی که اطلاع رسانی و علوم وابسته به آن در سرزمین های اسلامی رواج پیدا کرده بود، هنوز غربی وجود نداشت و قاره امریکا ناشناخته بود، هنوز در اروپا علمی و درسی و کتابی وجود نداشت؛ و آن گاه که کتابخانه «الحاکم» توسط مسلمانان بر پا شد، تازه غربیان به خود آمدند و نقطه شروع ترجمه کتاب های عربی و اسلامی به زبان های اروپایی بود.

اگر به تاریخ دین جهانی اسلام بنگریم و آغاز نزول وحی را مد نظر قرار بدهیم، اسرار آن آغازه شکوهمند را برای اسلام و مسلمین در خواهیم یافت.

دین اسلام و پیروان آن به این دلیل احساس سرافرازی می کنند، و این افتخار را از آن خود کرده اند که خداوند در آغاز به پیامبرش دستور می دهد: «اقرأ» و نیز در معجزه جاوید این دین و کتاب خدا خداوند به «قلم» قسم یاد می کند، و یا پیام آور این دین آسمانی می فرماید: «مداد علما از خون شهدا برتر است».

ضرورت برنامه ریزی روشن مند در اطلاع رسانی فقه اسلامی

آمار و ارقام نشان می دهد که دامنه اطلاعات و اطلاع رسانی به صورت فزاینده ای رو به گسترش است و میان توانائی های عادی انسان و جریان سریع پیدایش و مبادله مباحث و مسائل علمی توازن وجود ندارد.

متفکران و دانشمندان در برابر انبوهی از نظریه ها و اندیشه های تازه قرار گرفته اند که انتخاب آن دلخواه نیست؛ تا چه رسد به این که مجالی برای طرح اندیشه ها و کار روی آن ها وجود داشته باشد.

بدیهی است که فقه اسلام و علوم وابسته به آن هم از این حرکت مستثنا نیست؛ به خصوص که گاهی این معارف با حوزه های دیگر دانش روز، گره می خورد. این عدم توازن در زمینه اطلاعات و پراکندگی آن سبب افت بازدهی می شود؛ از این رو، برای کارآمد کردن آن ها باید سیاستی اتخاذ شود تا در شعاع برنامه ای هماهنگ و به شکلی همگن در جهتی واحد قرار گیرند.

اجرای طرح نمایه برداری، چکیده نویسی، گزیده اطلاعات و تهیه مقالات تخصصی می تواند گامی باشد برای حل این مشکل و صرفه جویی در وقت و بهره گیری حداکثر از آن.

تدوین اصطلاح نامه فقه، بهترین روش

رسالت علم اطلاع رسانی به عنوان علمی کاربردی این است که اطلاعات را به روش پسندیده و حساب شده به جوینده آن می رساند، و راهکارهای این دانش عمدتاً موفق و کار ساز بوده است.

در این دانش، اصطلاح نامه (تزاروس / Thesaurus) یکی از بهترین راه ها برای نظام دادن به اطلاعات پراکنده ای است که در متون و منابع و یا در قالب چکیده ها و ... قرار گرفته اند. تهیه اصطلاح نامه مؤثرترین شیوه برای بهره برداری بهتر و جلوگیری از هدر رفتن وقت دانش پژوهان است و سپردن آن به کامپیوتر، کارایی بسیار بالایی برای جویندگان ایجاد می کند.

به همین خاطر، سازمان های بزرگ جهانی مانند «یونسکو» و همچنین مراکز پژوهشی بزرگ، برای علوم مختلف، اصطلاح نامه هایی را تهیه کرده اند و تقریباً همه اطلاعات همان دانش در چنگ آنان قرار دارد.

امروزه در کتابخانه های معتبر و در شیوه های پژوهشی، این روش گردآوری جامع اطلاعات و دادن آن به کامپیوتر، جا افتاده است و محققان درصد بسیار کمی از وقت خود را صرف به دست آوردن مطالب و اطلاعات موجود می نمایند.

هر پژوهشگری می تواند اطلاعات مورد نیاز خود را به

صورت دسته‌بندی شده و گویا در کم‌ترین فرصت به دست آورد. او با استفاده از برنامه نرم‌افزاری به اختیار خود می‌تواند موضوع و یا مسائل مورد نظرش را از مآخذ و منابع موجود انتخاب نماید. این کار بسته به نوع برنامه و قابلیت‌های برنامه نرم‌افزاری، قابل گسترش و ریز شدن در موضوعات است. ممکن است محقق متن‌های مورد نیاز خود را بر اساس موضوعات از قبل تعیین شده از صفحه نمایش رایانه مطالعه، و یا یادداشت برداری نماید و حتی نظرات خود را نیز اضافه کند.

این امکان، در صورتی به کمال محقق خواهد شد که موضوع نگاری کامل و جامعی به عنوان یک راهکار اساسی در منابع فقه اسلامی صورت گیرد. و هنوز در حوزه علوم و معارف اسلامی این برنامه دقیق و عمده، به صورت همه‌جانبه، انجام نیافته، مانده است.

ما نیز چاره‌ای نداریم مگر این که خود را با آهنگ رشدی که جهان در این زمینه به خود گرفته سازگار کنیم و همچنین داشته‌های خودمان را با استفاده از روش‌های تجربه شده، سازمان بدهیم تا بدانیم اندوخته‌های ما چیست، و برای پاسخ‌گویی به شبهات چه مقدار کار کرده‌ایم و بخش‌هایی هم که از نظر بحث و بررسی متورم شده، کدام است، و مسائل و موضوعاتی را که نیاز به پژوهش و کار مجدد دارد، شناسایی نماییم.

ناکارآمدی جست‌وجوی لفظی و لزوم طراحی شیوه‌ای دیگر

این مشکل، با تهیه تعدادی رایانه و حروف چینی متن‌های کتاب‌ها و منابع که بر اساس جست‌وجوی لفظی طراحی شده‌اند. که امروزه یک نرم‌افزار بسیار ساده و پیش‌پا افتاده است. قابل حل نخواهد بود.

جست‌وجوی لفظی متن هر اندازه به طور هوشمند طراحی شود، امکان دسترسی به موضوعات واقعی و جامع موجود در متون را فراهم نمی‌کند؛ یعنی جامعیت و مانعیت در دسترسی به اطلاعات را نخواهد داشت.

چه بسا لفظی در متن تکرار می‌شود که به عنوان یک واژه محاوره‌ای و یا نوشتاری به کار رفته است و پیام مهمی را ارائه نمی‌کند، و موضوع خاصی را بیان نمی‌نماید، و چه بسا موضوعات و مطالبی در متن ارائه شده باشند که الفاظ و عبارات ظاهری متن آن‌ها را القا نمی‌کند و باید توسط موضوع‌نگاران مسلط و آگاه، محتوای متن در شکل یک موضوع. اصطلاح یا کلیدواژه. نمایانده شده و ثبت گردد.

موضوع نگاری در فقه اسلامی، و طراحی نظامی کارآ، برای

بهره‌برداری از آنچه سلف صالح ما انجام داده‌اند، زیربنایی‌ترین و اولین پایه است، برای بررسی مجدد و اظهار نظرهای نو و دیدگاه‌های به روز در مقابل مسائل و شبهات نو به نو.

در این عرصه نیز برای پرهیز از کارهای فصلی و روزمره و آینده‌نگری نشده، باید از اعمال سلیقه‌های تجربه نشده، صرف نظر کنیم و آن‌چه را که در جهان به تجربه رسیده و نتیجه آن نزد همگان موفق و پذیرفته شده به حساب می‌آید، اخذ نماییم. تا حداقل خطا و بازگشت مجدد را داشته باشیم. زیرا هیچ دلیلی وجود ندارد که همه چیز را مجدداً، خود آزمایش کنیم.

در امر موضوع نگاری و سامان‌دهی درست موضوعات در علوم اسلامی و علوم وابسته به آن باید تدوین «تزاروس» را نام برد که در علوم مختلف به ویژه علوم تجربی در ویرایش‌های مختلفی انجام یافته^۱ و در مراکز اطلاع‌رسانی، پذیرفته شده و سودمندی آن در جهان تجربه شده است. تهیه تزاروس (اصطلاح‌نامه) فقه اسلامی کارآمدترین روش برای تأمین هدف مذکور به حساب می‌آید.

رسالت اطلاع‌رسانان حوزوی

از برکت انقلاب مبارک اسلامی، دست‌اندرکاران علوم حوزوی و سایر مراکز دینی در سال‌های اخیر با درک این فرصت‌ها گام‌هایی برای اطلاع‌رسانی از معارف اسلامی برداشته‌اند؛ ولی یکی از معضلات و انحراف‌های عمده در این عرصه این بوده است که برخی از آنان از نظام‌های تجربه شده و استاندارد اطلاع‌رسانی بهره‌ای نبرده‌اند و به شیوه‌های سنتی و سلیقه‌ای تجربه نشده دست زده‌اند. که قطعاً عملکرد آنان نه در بهینه‌سازی معارف اسلامی موجود مؤثر است و نه قادر به هم‌گامی با روند رو به رشد اطلاعات و معارف اسلامی هستند؛ علاوه بر این‌ها در بازیابی اطلاعات ذخیره شده، محققان را به خاطر ریزش و کاهش اطلاعات مطلوب رنج می‌دهند.

اینان از اطلاع‌رسانی فقط قسمت سخت‌افزاری آن‌را به عنوان اصل و پایه پذیرفته‌اند؛ ولی تهیه نرم‌افزار نظام‌مند و مؤثر

۱. ر. ک: کتاب‌شناسی اصطلاح‌نامه، مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران / ۱۳۷۲.

بر روند اطلاع رسانی کار آمد و به روز را امری سهل و آسان انگاشته اند؛ به همین دلیل است که آن را فنی و پیچیده می دانند، ولی این را نه امید است تا دیر نشده، روزی فرارسد که همه بخش های اطلاع رسانی اسلامی به سمت هماهنگی و همکاری گام بردارند و با توجه به تجربه دیگران روش صحیحی را در اطلاع رسانی علوم و معارف اسلامی برگزینند.

به نظر می رسد تنظیم موضوعات و مصطلحات فقهای اسلام که در متون و منابع فقهی به کار رفته، از ضروری ترین مقدمات این هماهنگی و همکاری است؛ به خصوص در علوم حوزوی و اصولاً علوم حقیقی اعتباری، که تنوع تعابیر و اصطلاحات، فوق العاده زیاد است.

زبان محاوره ای اهل هر فن، همان اصطلاحاتی است که به کار می برند و باید این زبان به دقت شناخته و عرضه شود؛ مثلاً در فلسفه می بینیم دانشمندان و فلاسفه «وجود» را به حدود ۱۰۰ تعبیر دیگر استعمال کرده اند^۲ و یا در اصول فقه برای «اصول عملی» ۱۰ تعبیر هم معنا را به کار گرفته اند. و «امارات» و «ادله شرعی» را در قالب ۹ واژه دیگر تعبیر کرده اند^۳ و همچنین در علوم قرآنی تعدد و تنوع تعابیر فراوانی مشاهده می شود؛ مانند: «اسباب نزول» که تا کنون یازده اصطلاح مترادف و «نزول تدریجی» هفت مترادف در منابع برای آن به دست آمده است.^۴

این تنوع عبارت در تنظیم و طبقه بندی اطلاعات و اطلاع رسانی در سطح منابع مختلف به خصوص هنگامی که به صورت اطلاعات رایانه ای در آید، بسیار مشکل آفرین است، و حتماً باید توسط کارشناسان، نوع رابطه میان این عبارات و اصطلاحات، در فهرستی منظم شناسایی و تعریف شود که یکی از فوائد اصطلاح نامه نگاری همین امر است.

اصطلاح نامه به زبان فارسی

تا سال ۱۳۷۴ اصطلاح نامه ای به زبان فارسی تدوین نشده بود، مگر ۳ مورد ترجمه.

در سال ۱۳۷۴ اصطلاح نامه اصفنا، شورای علمی اصطلاح نامه، سازمان مدارک فرهنگی انقلاب اسلامی، در مقوله های فرهنگی، آموزش و پرورش، ارتباطات، اقتصاد، جامعه شناسی، روان شناسی، کتاب داری و اطلاع رسانی، انجام داده که در ویرایش دوم اضافاتی هم داشت.

در بهار ۱۳۷۵ مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران «اصطلاح نامه اسپانیز» (SPINES) را با عنوان «اصطلاح نامه نما» (نظام مبادله اطلاعات علمی. فنی) منتشر کرد و ویرایش دوم آن در سال ۱۳۷۷ انتشار یافت.

اصطلاح نامه در زمینه علوم اسلامی

در بسیاری از علوم تجربی و انسانی، اصطلاح نامه هایی تهیه شده است و گاه چند ویرایش نیز روی آن ها صورت گرفته است؛ ولی در زمینه علوم اسلامی تدوین اصطلاح نامه در مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی از سال ۱۳۷۳ آغاز گردید و شالوده آن ریخته شد. از آن جا که نوع کار این علوم با دیگر رشته ها تفاوت دارد، از ویژگی خاصی هم برخوردار است و به طور طبیعی دشواری این کار آن هنگام نمودار گردید که باید سیاست گزاری همه جانبه و کاملی صورت می گرفت و ارزیابی درستی از آن صورت می گرفت و نیز به خدمت گرفتن نیروی کار آمد و مناسب از آن مقدماتی بود که باید پشت سر گذاشته می شد. افزون بر این، باید همه این مراحل با توجه به برنامه ها و استانداردهای جهانی و هماهنگ و سازگار با آن شکل می گرفت.

بنا بر این، در آغاز جزوه ای درباره مبانی اصطلاح نامه علوم اسلامی تهیه شد که طی آن قالب این کار و سیاست گزاری عمده آن طراحی گردید و مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی برای نخستین بار در سال ۱۳۷۵ آن را چاپ و منتشر کرد، کاری که هیچ کس تا آن زمان انجام نداده بود.

در سال ۱۳۷۴ اجلاس جهانی کتابداران و اطلاع رسانی مسلمان «کاملیس ۴» در ایران برگزار شد.

در آن اجلاس طی مقاله ای اصطلاح نامه علوم اسلامی معرفی شد که مورد توجه قرار گرفت و معلوم شد این کار را تا کنون کسی انجام نداده است.

به دنبال آن، برنامه نرم افزاری کاربری اصطلاح نامه در متون و منابع مختلف اسلامی و تشکیل بانک های اطلاعاتی در حوزه های نه گانه اصطلاح نامه علوم اسلامی نوشته شده و دوران آزمایشی آن هنوز به پایان نرسیده است تا بستر بهره وری علوم اسلامی گسترش یابد و محققان و عالمان و اندیشمندان با استفاده از نظام

۲. ر. ک: اصطلاح نامه فلسفه اسلامی، «وجود». مرکز مطالعات و تحقیقات اسلامی، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی.
 ۳. ر. ک: اصطلاح نامه اصول فقه «اصول عملی».
 ۴. اصطلاح نامه علوم قرآنی، ص ۴۵۳.

واره اصطلاح نامه‌ها بتوانند در هر سطح از رده‌های اصلی و فرعی (اعم و اخص) اطلاعات و مطالب مورد نیاز خود را از متونی که تایپ شده باشد، در کامپیوتر با سرعت و دقت به دست آورند.

از شخصیت‌ها و مراکز متعددی نقد و نظرهای مفیدی رسیده است. از مدیر اطلاع‌رسانی یونسکو تقدیرنامه‌ای ارسال شده است.

یکی از کارهای جانبی و مفیدی که در عمل محقق شده است، مستندات اصطلاحات است که به زودی به عنوان فرهنگ نامه در زمینه شاخه‌های علوم اسلامی تقدیم اهل تحقیق خواهد شد.

میراث گران بهای مکتب فقهی اسلام

مکتب فقهی اسلام از چنان غنایی برخوردار است که به هیچ روی دیگر مکاتب قابل سنجش با آن نیستند. در قرآن و عترت، که میزان یکدیگرند تمامی نیازهای انسان آمده است و جواب هر مسئله‌ای را می‌توان از زوایای آن‌ها دریافت.

از ظهور اسلام تا غیبت کبری (۳۲۹ هجری) آیاتی که بر قلب نازنین پیامبر (ص) فرود آمد، بر دست خود پیامبر و بعدها علی و اولاد بزرگوارش تفسیر و تأویل شد، و آن سخنان را اصحاب و یاران آن‌ها در کتاب‌های خویش گردآوردند که میراث مکتوب آنان از گران بهاترین و مستندترین تألیفات در تاریخ بشر محسوب می‌شود: نهج البلاغه که گوهری همتایی در این عرصه به حساب می‌آید و به عنوان اخ القرآن نام دار است تا تألیفات دیگر علمی و فقهی که توسط بزرگان و اندیش‌مندان عالم اسلامی به رشته تحریر در آمده است، درهای ثمینی هستند که در اختیار ما قرار دارند.

اما با کمال تأسف، چنان‌که باید و شاید، نتوانسته‌ایم از این آثار نورانی بهره کافی ببریم و همراه پیشرفت ابزار اطلاعاتی و نظام‌های ارتباطی به پیش رویم، و از روش‌های شگفت‌انگیز پژوهشی امروزی سود جویم.

مسئولیت حوزه‌ها در شرایط حاضر

پس از ظهور انقلاب اسلامی، خصوصاً با گشایش فکر و اندیشه در حوزه علوم اسلامی و تحقق زمینه تبلور دیدگاه‌ها و نظرات نو در حوزه‌های علمیه، و ظهور رایانه در پژوهش به عنوان ابزاری کارآمد، سطح انتظار مجامع فکری و فرهنگی در تمام زمینه‌ها از حوزه‌های علمیه بالاتر رفت، تا آن‌جا که کارکرد و ساخت سستی حوزه‌های علمیه جوابگوی نیازها و توقعات امروز نیست. سابقه ارزشمند اسلام، هویت غیر قابل انکاری را برای

حوزه‌های علوم دینی ترسیم می‌کند. اما با وجود این نمی‌توان نیازهای فکری جدید را از نظر دور داشت و نقش و تأثیر ابزار و عوامل نو شونده را در ارائه به موقع و سریع دانش‌های حوزوی و دینی، جزء لاینفک کار به حساب نیاورد؛ به خصوص که نیازهای جدید فکری، نقش‌های بیش‌تری را از این پایگاه‌های معنوی و علمی و اجتماعی طلب می‌نماید.

از سوی دیگر، توسعه مراکز پژوهشی و دانشگاه‌ها و شبکه‌های جهانی اینترنتی و سایت‌های متنوع، خود به منزله گسترش پایگاه‌ها و بالارفتن ظرفیت تولید فکر و تکامل اندیشه است. به موازات این گسترده‌گی‌ها جغرافیای فرهنگی متحول شده و به تناسب، ارزیابی جامعه علمی و فرهنگی از کارکرد حوزه‌های علوم اسلامی نیز، به گونه‌ای متحول خواهد شد. بدیهی است تأمین این نیازهای نو به نو، و تهیه روش‌های سهل و در عین حال متقن و پرجاذبه، جز با شناخت دقیق روش‌های موجود جهانی و امکانات و ظرفیت‌های نهفته، ممکن نیست. در این نگرش، نقش حرکت‌های جمعی و خودجوش حوزویان را نباید فراموش کرد.

پیشینه حوزه‌های دینی، در فرهنگ اسلام، نمایان‌گر این است که حتی در بدترین شرایط اجتماعی و سیاسی، همین تلاش‌های فردی و گروهی توانسته است که بار سنگین رسالت حوزه‌ها را در سخت‌ترین شرایط و در تنگنای مشکلات تحمل کند.

اهمیت اصطلاح‌نامه فقه

اهمیت اصطلاح‌نامه فقه به جنبه‌های مختلفی بر می‌گردد که در ضمن بحث‌ها به برخی از آن‌ها اشاره شد. نکته‌های دیگری نیز می‌توان اشاره کرد که در زیر می‌آید:

تعیین روابط معنایی و همیشه صادق میان اصطلاحات فقهی

در این تحقیق روابط معنایی و منطقی اصطلاحات فقهی معین می‌شود که این روابط منطقی یا از نوع رابطه‌ی واژه‌های هم‌معنا و مترادف است، یا رابطه‌ی اعم و اخص و یا رابطه‌ی وابستگی؛ یعنی هیچ اصطلاحی در هیچ علمی وارد نمی‌شود و به کار نمی‌رود، مگر این‌که با موضوع آن علم رابطه‌ی دارد، و آن رابطه‌ی یکی از روابط چهارگانه مذکور خواهد بود.

زیرا اصطلاحات یا با یکدیگر هم معنا هستند، یا حاکم اند، یا تابع و یا وابستگی معنایی دارند (رابطه تداعی معانی و یا رابطه بحثی).

مانند:

نیابت

بیج: استنباه

ا.ع: عقود لازم

ا.خ: نیابت اختیاری

نیابت خاص

نیابت در شهادت

نیابت در عبادت

نیابت در قضاء

نیابت در نیت

نیابت عامه

نیابت قهری

نیابت ولی

و ....

ا.و: احکام نیابت

ارکان نیابت

وکالت

و ....

و مانند:

عقود

بیج: عقد

ا.خ: معاملات

عقود تملیکی

عقود غیر تملیکی

عقود جایز

عقود لازم

عقود معوض

عقود غیر معوض

عقود معلق

عقود منجز

و ....

همه اصطلاحات در علم فقه، روابط همیشه صادق آن‌ها با بقیه اصطلاحات آن دانش، معلوم می‌شود، و مراجعه کننده یا استفاده از بخش الفبایی. که ساده ترین راه برای دستیابی به اصطلاحات است. جایگاه معنایی هر اصطلاح را در مقایسه با اصطلاحات دیگر باز می‌شناسد.^۵

این روابط معنایی با علایم خاصی، طبق استانداردهای جهانی، مشخص می‌شود که عبارت اند از:

بیج: به معنای «به جای» نشان اصطلاح هم معنا و مترادف؛ UT

ا.ع: به معنای «اصطلاح اعم»؛ BT

ا.خ: به معنای «اصطلاح اخص»؛ NT

ا.و: به معنای «اصطلاح وابسته»؛ RT

گفتنی است که این چهار نوع رابطه، روابط منطقی هستند و مفاهیم غیر از این چهار نوع، رابطه دیگر نمی‌توانند داشته باشند؛

ترسیم طرح و نقشه کلی ساختار موجود در علم فقه

در اصطلاح نامه فقه، تمامی اصطلاحات به صورتی منظم و معنادار طبقه بندی می‌شوند؛ به نوعی که از بالاترین رده آن علم می‌توان تمامی زیر مجموعه ها و اصطلاحات مربوط به آن را در یک ردیف ملاحظه کرد. در بخش الفبایی، هر اصطلاحی با مرتبطات معنایی خود مشخص می‌شد و در بخش نظام یافته و ترسیمی، فهرستی منظم از تمامی اصطلاحات هر علم، به صورت درخت واره به دست می‌آید.

مانند:

علم فقه

بیج: فقه

احکام

احکام تکلیفی

احکام وضعی

عبادات

عبادات بمعنی الاخص

عبادات بدنی

نماز

روزه

حج

عبادات مالی

خمس

زکوة

جهاد

عبادات فکری

امر به معروف و نهی از منکر

و ...

معاملات

ایقاعات

عقود

عقود لازم

عقود لازم لا طرفین

عقود لازم من طرف

عقود متعلق به اعیان

عقود متعلق به منافع

عقود جایز

.....

.....

.....

۵. برای اطلاع بیشتر از شیوه کار ر. ک: اصطلاح نامه علوم قرآنی، از صفحه ۹۹ تا ۳۲۳؛ اصطلاح نامه فلسفه، جلد ۱ و ۲؛ اصطلاح نامه اصول فقه، از صفحه ۴۳ تا صفحه ۲۶۴.

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی

و مانند:

علوم اسلامی
علم فقه

معاملات

عقود

عقود جایز

عقود جایز الطرفین

وکالت

وکالت از طرفین

وکالت انفرادی

وکالت جمعی

وکالت حاضر

وکالت غالب

وکالت خاص

وکالت عام

وکالت به جعل

وکالت مجانی

وکالت در حیازت مباحات

وکالت در اصطیاد

وکالت در شهادت

وکالت داین

وکالت مدیون

وکالت در عبادت

وکالت در عبادات مدنی

وکالت به عبادت مالی

.....

.....

.....

وکالت در عبادت مالی

وکالت در زکات

وکالت در خمس

وکالت در صدقه

وکالت در عقود

وکالت در عقود جایز

وکالت در عقود لازم

وکالت در بیع

وکالت در نکاح

وکالت در قبض

وکالت در معاملات

وکالت شخصی

وکالت ضمنی

وکالت عقدی

وکالت فاسق

وکالت فضولی

وکالت محجور

وکالت مسلمان

وکالت مسلمان برای کافر

وکالت مسلمان برای کافر علیه کافر

وکالت مسلمان برای کافر علیه مسلمان

وکالت مسلمان برای مسلمان

وکالت مسلمان برای مسلمان علیه کافر

وکالت مسلمان برای مسلمان علیه مسلمان

در ترسیم فوق هر طبقه ای نسبت به پایین تر از خود «اعم» و

نسبت به بالاتر از خود «اخص» است.

در بخش ترسیمی اصطلاح نامه ها^۶ موضوعات از بالاترین

رده عام علم که مثلاً عنوان «علم فقه» است تا پایین ترین تابع و

اخص یعنی «حدود و دیات»، به صورت منظم ترسیم شده اند که

محقق می تواند با یک نگاه، شاکله و اصول موضوعات «علم

فقه» را باز یابد و دیدگاهی جمعی و ساختاری از نقشه کلی حاکم

بر این دانش را بفهمد، و ایجاد چنین نقشه ای در تحقیق، تعلیم و

تعلّم و به خصوص در طبقه بندی اطلاعات انبوه رایانه ای بسیار

حیاتی و کار ساز است که به جنبه نرم افزاری آن بعداً می پردازیم.

تبیین گستره مطالعه و پژوهش در موضوعات اسلامی

این تحقیق برای تعلیم و تعلّم و ارائه درس از سوی استاد و

همچنین برای پژوهشگران از آن رو اهمیت دارد که یک استاد یا

پژوهشگر می تواند گستره تحقیق و مطالعه خود را در موضوع

مورد نظر، بر اساس رده ها و موضوعات اخص و وابسته شناسایی

و دنبال کند و این هدف، در بخش نظام یافته اصطلاح نامه به

سهولت به دست می آید.^۷

مثلا هر گاه محقق بخواهد درباره «قیاس» به عنوان یکی از

مفاهیمی که در اصول فقه مطرح می شود، بررسی و پژوهش

دامنه داری انجام دهد، باید از موارد ذیل اطلاع حاصل کند:

۶. ر.ک: اصطلاح نامه علوم قرآنی، از صفحه ۴۴۵ تا ۴۶۸؛ اصطلاح نامه اصول

فقه، صفحه ۳۳۷ تا ۳۹۳.

۷. ر.ک: اصطلاح نامه علوم قرآنی، ۲۲۷ تا ۴۴۰؛ اصطلاح نامه اصول فقه، ص

۲۶۷ تا ۳۷۳.

مانند:

اصول فقه

ادلة

ادله غیر معتبر

قیاس (اصول)

بیج: تمثیل منطقی

قیاس اصولی

قیاس تشبیه

قیاس تمثیلی

قیاس فقهی

او: اجتهاد قیاسی

ارکان قیاس

استحسان قیاسی

تعارض عرف و قیاس

حجیت قیاس

شرایط قیاس

قیاس (منطقی)

مجاری قیاس

نسخ قیاس

(به لحاظ وضوح علت)

قیاس اولویت

بیج: قیاس اولوی

قیاس اول

قیاس به طریق اولی

۱. و: حجیت قیاس اولویت

قیاس ادنی

قیاس مساوی

قیاس ادنی

۱. و: قیاس اولویت

قیاس مساوی

بیج: قیاس مساوات

(به لحاظ مسلک علت)

قیاس مناسب

۱. و: مناسب

مناسبت

قیاس شبه

بیج: قیاس اشباه

قیاس غلبه اشباه

۱. و: وصف شهبی

قیاس طرد

۱. و: طرد

وصف طردی

قیاس سبر

۱. موارد کاربرد مشابه و مترادف این واژه را بدانند که عبارتند

از:

«تمثیل منطقی»، «قیاس اصولی»، «قیاس تشبیه»، «قیاس تمثیل»، «قیاس فقهی»^۸

۲. باید بدانند که در علم اصول فقه قیاس از نظر معنایی زیر مجموعه چه مفهومی قرار می گیرد.

مانند: «ادله» یا «ادله غیر معتبره».

۳. و نیز بدانند که «قیاس» چه زیر مجموعه هایی دارد؛

مانند:

«قیاس ادنی»، «قیاس اطراد»، «قیاس اولویت»، «قیاس تخریج مناط» و «قیاس جلی»، «قیاس خفی»، «قیاس دلالت»، «قیاس سبر»، «قیاس صحیح»، «قیاس طرد»، «قیاس عکس» و ...^۹

۴. «قیاس» با چه واژه ها و مفاهیمی در اصول فقه ارتباط بحثی و یا تداعی معنایی دارد؛ هر چند آن ها مترادف و اعم و اخص نیست، ولی یک نوع هم بستگی و رابطه ای دارد که در تکمیل بحث قیاس مؤثر است.

با مراجعه به اصطلاح نامه اصول فقه، (بخش نظام یافته) در زیر مجموعه «ادله» مشخص می شود که برای بررسی جامع از «قیاس». پژوهشگر، به بررسی حدود ۱۰۰ موضوع و اصطلاح نیاز دارد که بتواند با اطلاع همه جانبه به موضوع «قیاس» بپردازد.^{۱۰}

نیز پژوهشگران و اساتیدی که مقاله های دائره المعارف ها را تهیه و تدوین می کنند و یا دستیارانی که پرونده های علمی مقالات را جمع آوری می کنند، می توانند الگوی مطالب و گزینش اطلاعات را از بخش های ترسیمی و نظام یافته اصطلاح نامه به دست آورند؛ همان طور که کتابداران در کتابخانه های تخصصی می توانند از بخش نظام یافته و ترسیمی برای ردیف کردن منطقی کتاب های خود بهره بگیرند که به مراتب منطقی تر و مفیدتر از رده بندی های متداول است.

۸. ر. ک: همان، ص ۱۹۲ و ۲۹۲ و ۳۸۰.

۹. همان، ص ۱۹۲.

۱۰. ر. ک: اصطلاح نامه اصول فقه، ص ۲۹۲ تا ۲۹۷.

وقتی که روابط چهارگانه فوق، یعنی مترادف، اعم، اخص و وابسته آشکار گشت، حد و مرز معنایی «قیاس» در حوزه اصول فقه، شناسایی می گردد.

مجموعه اصطلاحات مترادف، اعم و اخص و وابسته نسبت به «قیاس» یک مجموعه منسجم و مرتبطی را تشکیل می دهند که محقق با دستیابی به همه آن مفاهیم، قادر خواهد بود شناخت جامعی از قیاس را به دست آورد، و محدوده مرتبطات مفهومی و واژگانی را تشخیص دهد، و الگوی بررسی و تحقیق خود را شناسایی کند.

این مقدار آگاهی با مراجعه محقق به بخش الفبایی اصطلاح نامه اصول فقه به دست می آید؛ زیرا در آن جا «قیاس» به عنوان یک اصطلاح در ردیف الفبایی «ق» قرار گرفته و روابط معنایی اختصاصی آن با بقیه اصطلاحات در حوزه دانش اصول فقه با علائمی مشخص شده است.

اگر محقق بخواهد دامنه تحقیق خود را گسترش دهد و مفاهیم و مباحث فراتر و یا فراتر از «قیاس» را بداند، یعنی بخواهد بداند قیاس زیر مجموعه چه مباحث کلی تری قرار گرفته و یا پایین تر از اخص های آن، چه زیر بخش های ریزتر و فرعی تری قرار گرفته اند و یا در عداد چه مفاهیم و مباحثی قرار می گیرد، با مراجعه به بخش نظام یافته و ترسیمی، این مقصود روشن تر خواهد شد. در آن جا ترسیم شده است که قیاس زیر مجموعه «ادله»، «ادله غیر معتبر» و یا هر آنچه شأنیت دلیل بودن را دارد، است.

ادله «هم ارز» و در عداد «اصول عملی»، «اجتهاد و تقلید»، «تعارض و تعادل و تراجیح»، «مباحث الفاظ» و «ملازمات عقلی» قرار دارد. همه این ها زیر مجموعه عمده و «رده های اصلی» «اصول فقه» هستند و مباحثی از قبیل «شهرت»، «عرف» «استقراء»، «استحسان» و موارد دیگر مفاهیمی فراتر از قیاس اند.^{۱۱}

این اصطلاحات (در باب قیاس) حالت اعضای یک خانواده را دارند که با مرتبطات خود خانواده ای تشکیل می دهند و سوابق و لواحق آن ها را نیز می توان پیگیری و معین نمود.

با این دید کلی و مجموعی و همه جانبه ای که از «قیاس» به دست آمده است، راحت تر می توان سراغ منابع و مباحث رفت و طرح بحث در کلاس و یا تدوین طرح تحقیق را پی ریزی نمود.

اصطلاح نامه در تمامی اصطلاحات و موضوعات، این وضعیت را ایجاد می کند که علاوه بر بررسی و شناسایی جای گاه هر اصطلاح به صورت خاص، رابطه آن را با مجموعه علم و در پیکره و شاکله کلی علم معلوم می نماید. و این فرایند وقتی میسر

۱. و: سبر و تقسیم

قیاس تنقیح مناط

قیاس تخریج مناط

قیاس تحقیق مناط

قیاس اطراد

قیاس سریع الفار

قیاس به الفای فارق

(به لحاظ علم به علت)

قیاس جلی

قیاس خفی

(به لحاظ نفس علت)

قیاس دلالت

قیاس علت

قیاس در معنای اصل

(به لحاظ مبین علت)

قیاس عقلی

قیاس شرعی

(به لحاظ اعتبار)

قیاس صحیح

قیاس فاسد

(به لحاظ وجود مانع)

قیاس عکس

قیاس طرد

(به لحاظ نتیجه)

قیاس قطعی

قیاس مرکب

قیاس مرکب الاصل

قیاس مرکب الوصف

قیاس مستنبط العله

قیاس منصوب العله

قیاس ملائم

قیاس مؤثر

۱۱. اصطلاح نامه اصول فقه، ص ۲۹۲ و ۳۸۰.

استفاده کنندگان آن عمدتاً اساتید، و اندیشمندان و پژوهشگران در علوم اسلامی خواهند بود.

این پژوهش باید بر اساس طرح و ساختار تعریف شده اصطلاح نامه فقه ارائه شود و با استفاده از پتانسیل سرعت و دقت موجود در رایانه، طبق برنامه نرم افزاری، تنظیم و ظرفیت کار آبی آن چندین برابر گردد. به این ترتیب محققان علوم و معارف فقه اسلامی برای به دست آوردن مطالب مورد نیاز خویش زمان کمتری صرف می کنند و بیشتر به تحقیق و بررسی کارهای بر زمین مانده و راه های نافرسته و کشف مباحث جدید و پاسخ به شبهات متنوع امروزی خواهند پرداخت.

برای همین است که یکی از اهداف مهم که اصطلاح نامه ها عموماً و در اصطلاح نامه فقه خصوصاً مورد نظر است، طبقه بندی مطالب موجود در متون و منابع فقهی است که بر اساس ساختار طبقه بندی شده و معنادار اصطلاح نامه، «بخش های نظام یافته و ترسیمی»، مطالب پراکنده ای که در متن های متنوع وجود دارد به سیستم رایانه ای سپرده شود و بر اساس برنامه نرم افزاری ذخیره و بازیابی گردد^{۱۲} تا محققان و اساتید به راحتی بتوانند از راه اصطلاحات. به عنوان مدخل و کلید ورود. به مطالب و متن ها که قبلاً طبق ساختار اصطلاح نامه به برنامه داده شده است، دسترسی پیدا کنند.

اطلاع رسانی چند سطحی از متون فقه اسلامی

یکی از برنامه های ارزشمند که طراحی آن با استفاده از بخش ترسیمی اصطلاح نامه فقه و امکانات نرم افزار آن فراهم می شود، اطلاع رسانی چند سطحی از منابع و متن هایی است که به صورت فایل های الکترونیکی حروف نگاری شده باشند.

در این روش، علاوه بر دسترسی به اطلاعات خاص هر اصطلاح از طریق رایانه و همچنین یافتن اطلاعات مربوط به مرتبطات هر اصطلاح یعنی مترادف ها، اعم، اخص، و وابسته ها، قابلیت مهم دیگری وجود دارد که محققان می توانند اطلاعات یک اصطلاح را به صورت جمعی تحت عنوان یک «رده» به دست آورند. مثلاً آنچه در اصطلاح نامه اصول فقه به «قیاس» مربوط می شود، مباحث «ادله» است.

«ادله» یک رده اصلی است. ممکن است محقق بخواهد تمامی اطلاعات مربوط به «ادله» را با همه زیر بخش های مترادف، اعم ها و اخص ها و وابسته ها را در یک فایل ساختار دار، جداگانه و یا در یک مجموعه مکتوب به صورت چاپ شده ملاحظه نماید.

۱۲. برنامه نرم افزاری مذکور برای اصطلاح نامه علوم اسلامی طراحی و انجام شده و مرحله آزمایش خود را می گذراند.

خواهد شد که روابط معنای مجموعه اصطلاحات بررسی و تصویب شده باشد.

موضوع نگاری منابع مختلف فقهی بر اساس ساختار اصطلاح نامه فقه

حال که این طرح در سطح کلان برای فقه فراهم شده و ساختار معنایی و رده ای آن از نظر منطقی ترسیم گشته است، مرحله مهم دیگری وجود دارد که همان موضوع نگاری متون و منابع و اطلاعات پراکنده و گوناگون در کتب و منابع فقهی بر اساس اصطلاحات در اصطلاح نامه است که با ظرافت و دقت خاصی باید صورت گیرد و اموری مانند ذیل رعایت گردد.

۱. متن مورد نظر با دقت مطالعه شود و اصطلاح و یا اصطلاحاتی که آن متن را پی ریزی می کنند و نمایان گر مفهوم واقعی آن هستند، از اصطلاح نامه فقه انتخاب شده، و صفحه و سطر متن مربوط روی برگه مخصوص تحقیق ثبت گردد.

۲. در انتخاب اصطلاح، خاص ترین عنوان، گزینش، و از کلی گویی پرهیز شود.

۳. در صورتی که اصطلاح مورد نظر در اصطلاح نامه فقه یافت نشود، دوره وجود دارد:

الف. از اصطلاح عام تر استفاده شود؛

ب. اصطلاح مورد نیاز با رنگ متفاوت از متن روی فیش ثبت شده و به عنوان «اصطلاح پیشنهادی» در برگه ای که به این منظور آماده شده است، یادداشت شود.

۴. برای نوشتن نشانی کتاب از «کد» استفاده شود و آن کد به همراه صفحه و سطر روی هر فیش نوشته شود... و مسائل دیگری که در مرحله فیش برداری رعایت آن ها ضروری است.

ضرورت موضوع نگاری در مدارک فقه اسلامی

بدیهی است که این کار بسیار سنگین، دقیق و وقت گیر است؛ ولی از مسائل مهم و ضروری و بر زمین مانده در معارف و فقه اسلامی است. موضوع نگاری دقیق و کامل از مدارک و منابع فقهی از مسائل با ارزش و مهم پژوهش محسوب می شود؛ به نوعی که تمامی مدارک موجود باید یک بار و برای همیشه به صورت دقیق، مطالعه و بررسی و موضوع نگاری شود و زمینه موضوع نگاری مطالب نوبه نورا به صورت دائم فراهم سازد تا دسترسی پژوهشگران و اندیشه ورزان را به متون مختلف و موجود سهل و آسان نماید.

این کار بزرگ و مؤثر باید توسط متخصصان در همان رشته و بر اساس اصول شناخته شده و صحیح صورت گیرد؛ چون

این امکان با قابلیت جستجوی متن‌ها (از عناوین مختلف) فوق‌العاده در تحقیق و گسترش اندیشه اسلامی و صرفه‌جویی در وقت اندیشوران اسلامی مؤثر است.

همچنین محقق می‌تواند سطوح بالاتر از رده قبل را و یا اعم را جستجو نماید و اطلاعات خاص آن‌ها را ملاحظه، مطالعه و حتی چاپ نماید و در مواردی مطالبی را بر آن افزوده و یا از آن حذف نماید هر چند این راه دشوار، پرهزینه و زمان‌بر است، ولی با ملاحظه فواید آن در امر پژوهش، انجام آن لازم می‌نماید.

مانند:

علوم قرآنی

شناخت تاریخ قرآن

جمع قرآن

(به لحاظ اشخاص و ادوار)

جمع دوره پیامبر (ص)

جمع امام علی (ع)

جمع ابوبکر

جمع عثمان

(به لحاظ چگونگی جمع)

جمع حفظی قرآن

جمع کتابی قرآن

نزول قرآن

نزول تدریجی

نزول بعد الحکم

نزول قبل الحکم

نزول مشیعی

نزول مفردی

نزول دفعی

نزول خاص

نزول عام

در ترسیم فوق (اصطلاح نامه علوم قرآنی، بخش ترسیمی، ص ۴۵۲) پژوهشگری که می‌خواهد در مورد «نزول دفعی قرآن» تحقیق نماید به نوعی که از جوانب این مفهوم و اطلاعات مرتبط با آن آگاهی کامل پیدا کند، با استفاده از بخش ترسیمی مذکور مباحث مربوط به «نزول تدریجی» را که هم سطح نزول دفعی قرآن از نظر معنایی و طبقه‌بندی به حساب می‌آید، ملاحظه خواهد کرد؛ همان‌طور که می‌تواند سطح بالاتر از آن را که «نزول قرآن» است و یا سطوح بالاتر مانند «جمع قرآن» و «شناخت تاریخ قرآن» را به فراخور گستردگی پژوهش خویش مورد مطالعه و بررسی قرار دهد.

و یا مانند:

علوم قرآنی

شناخت تفسیر و مفسران

تفسیر قرآن

مفسران قرآن

مفسران تربیتی قرآن

مفسران اشاری

مفسران عرفانی

مفسران فلسفی

مفسران اجتماعی

مفسران تاریخی

مفسران ادبی

مفسران علمی

مفسران کلامی

مفسران اخلاقی

مفسران روایی

مفسران احکام قرآن

مفسران قصص قرآن

مفسران رموز قرآن

مفسران شیعه

مفسران اسماعیلیه

مفسران امامیه

مفسران زیدیه

مفسران طبقه اول

مفسران طبقه دوم

... تا طبقه هشتم

مفسران قرآن اول

مفسران قرآن دوم

... تا طبقه پانزدهم

با توجه به ترسیم فوق محقق می‌خواهد در مورد «مفسران شیعه» پژوهش همه‌جانبه‌ای داشته باشد، با بهره‌گیری از بخش ترسیمی اصطلاح نامه علوم قرآنی، مفاهیم سطوح بالاتر و پایین‌تر را ملاحظه می‌نماید. «مفسران اسماعیلیه»، «مفسران امامیه»، «مفسران زیدیه» عناوینی هستند که در سطح زیر مجموعه «مفسران شیعه» قرار گرفته‌اند، و بررسی درباره این گروه هنگامی تکمیل می‌شود که فرق و مذاهب سطح پایین‌تر آن شناسایی شده باشد. همچنین انواع و اقسام مفسران قرآن به لحاظ‌های مختلف، از قبیل گرایش‌ها و نگرش‌های متفاوت مفسران، و طبقات مفسران در قرن‌های مختلف و یا سبک‌ها و شیوه‌های تفسیری متفاوت نیز از مواردی هستند که در سطوح پایین‌تر و یا بالاتر «مفسران شیعه» قرار می‌گیرند، و با مطالعه و بررسی درباره آن‌ها، گستره تحقیق و دامنه اطلاعات به صورت جامع‌الاطراف، شکل خواهد گرفت.